

# לחקר הציונות והעלייה בקרב יהודי-המזרח – הבטים מתודיים

מיכאל אביטבול

## מבוא: ראשית חקר הציונות בארצות-המזרח

המחקר על הציונות בארצות האסלאם משך בשנים האחרונות הרכה חוקרים והם שינו בעבודותיהם את ידיעותינו מן הקצה אל הקצה על נושא, שנחשב במשך שנים ארוכות ככמעט בלתי קיים בקהילות ישראל במזרח. סלל את הדרך ד"ר חיים כהן, במחקרו החלוצי 'הפעילות הציונית בעיראק' (תשכ"ט), שהיה בין הראשונים שתיאר את הציונות בארצות האסלאם לא במושגים של 'אהבת ציון' או 'זיקה מסורתית לציין', שנתפסה עד אז כציונות 'פאר אקסלאנס' של יהודי-המזרח – דהיינו ציונות 'מסורתית' ו'משיחית', היונקת השראה בלעדית מחזון הנביאים ורק מעט מאוד, אם בכלל, מהציונות המדינית המודרנית. מאמצע שנות השבעים ואילך, עם הגברת המאמצים לעידוד המחקר על יהדות-המזרח, התפרסמו בזה אחר זה מחקרים חדשים על הציונות 'המדינית' בארצות האסלאם – בין היתר: מצרים,<sup>1</sup> איראן<sup>2</sup> וצפון-אפריקה.<sup>3</sup> מחקרים אלה נתנו דחיפה חזקה, וגם מידה לא מבוטלת של לגיטימיזציה, לחקר הציונות בארצות-המזרח ופירותיהם הזינו מאז עשרות קורסים אוניברסיטאיים, כינוסים, השתלמויות מורים, הרצאות בציבור וכיו"ב.

בין הסיבות הרבות למשיכה הזאת לחקר הציונות בארצות האסלאם, אציין שלוש מרכזיות:

- 1 פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – ראה בסוף המאמר.  
על ראשית הפעילות הציונית במצרים כתב יעקב מ' לנדאו, עוד ב-1967, בספרו המקיף על יהודי מצרים במאה ה-19 – ראה: לנדאו. הרחיב את הנושא אחרי צבי יהודה בעבודת המ"א שלו, שפורסמה בשלושה חלקים – ראה: יהודה גורמים; יהודה, ראשית; יהודה, ארגונים. אציין עוד, כי בעוד שבגוף המאמר נדונו מחקרים שפורסמו בעשור השנים האחרון, הרי בהערות הפנית גם אל חיבורים נבחרים שפורסמו קודם לכן.
- 2 ראה: נצר.
- 3 ראה: אביטבול, הפעילות. בין הפרסומים הראשונים על הציונות בארצות האסלאם יש מקום להזכיר גם את הסדרה 'מבחר מקורות לתולדות הציונות בארצות המזרח', שיצאה לאור מטעם משרד החינוך והתרבות ואשר הכילה תיקי מקורות, מפות וחומר רקע על הציונות בתימן, במצרים, בבבל-עיראק, בצפון-אפריקה, בסוריה ולבנון, בארצות הבאלקאן, בהודו ובפרס. יש לציין שמתוך רצון לא 'לקפח' אף קהילה, הרחיבו הוגי התכנית את משמעות המושג ציונות כך שיקיף את כל הביטויים השונים של הערגה לציין, ללא הבדלי זמנים, מניעים ויעדים.

(א) זמינות התייעוד. בניגוד להבטים רבים אחרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, המחייבים את החוקרים לצאת למרחקים כדי לאסוף את התייעוד הנדרש — אם בכלל הדבר ניתן — רוב רובו של החומר על הציונות מרוכז מטבע הדברים בישראל: בארכיון הציוני המרכזי, בגנון המדינה, בארכיון ההגנה, בארכיון מפלגת העבודה, בבית ז'בוטינסקי, ביד טבנקין ועוד. לרוב זהו חומר עשיר ומגוון, שהגישה אליו קלה יחסית, בהיותו כתוב ברובו עברית וברוב הארכיונים גם מסודר ומקוטלג היטב. נוסף לתייעוד הכתוב, גם נעשה בזמן האחרון שימוש הולך וגובר בתייעוד בעל-פה: עדויות של שליחים לשעבר, פעילים ציוניים מקומיים, מקבלי החלטות וכיו"ב — אשר רובם ככולם חיים בארץ או שהוקלטו זכרונותיהם. עדויות אלה מצויות במסודות כמו יד טבנקין והמכון לתייעוד בע"פ של האוניברסיטה העברית, המתמחים בשימור חומר מעין זה.

(ב) שימושיות המחקר. בשל טיבו ועכשוויותו של המחקר על הציונות מובטח לו שימוש כמעט מיידי בתוכניות הלימודים ובספרי הלימוד המיועדים לתלמידי בתי-הספר. ואכן, הודות להתפתחות שחלה בתחום זה, אין כמעט בשנים האחרונות שאלון לבחינת הבגרות בתולדות עם ישראל בדורות האחרונים שלא הכיל שאלה על הציונות בארצות האסלאם.

(ג) תסמונת 'עמוד האש'. אין לחשוד בכשרות האקדמית של מניעי החוקרים המקצועיים העוסקים בתחום זה, אך לעיסוק האינטנסיבי בציונות בארצות המזרח נועד גם תפקיד חינוכי-אידיאולוגי מובהק: להראות שהיה ליהדות-המזרח חלק פעיל באפוס הלאומי שהביא להקמת מדינת ישראל. בניגוד למה שהשתמע מהסידרה הטלביזיונית 'עמוד האש', מראים חוקרים אלה, כי הציונות לא פסחה על ארצות האסלאם ושנים רבות בטרם עלו (ולא הרעלו) ארצה, התוודעו יהודי-המזרח אל כמה רכיבים אידיאולוגיים עיקריים של הציונות (החלוציות, לדוגמה) או אף התנסו בפעולות גרושות מיטען סמלי והירואי, כמו: מחתרת, עלייה בלתי לגאלית או העפלה.

## א. מי חוקר מזה?

מכל מקום, המחקר על הציונות ועל העלייה בארצות האסלאם, יהיו אשר יהיו מניעיו, התגלה כמחקר פורה במיוחד. הוא הניב עשרות מאמרים, שהתפרסמו בכתבי-עת ובקבצים כמו: 'פעמים', 'ספונות', 'ציון', 'שורשים במזרח', 'מקדם ומים', 'יהדות זמננו', 'כיוונים', 'הציונות', ועוד.

על מספר קהילות, כמו תימן ועיראק, המחקר כבר מפותח דיו עד כדי פרסום מונוגרפיות מסכמות בסוגיות נבחרות, דוגמת סוגיית העלייה: ראה, למשל, חיבוריהם של יהודה ניני, 'תימן וציון' (תשמ"ב), ניצה דרויאן, 'באין מרבד קסמים' (תשמ"ב) ולאחרונה ספרו של משה גת, 'קהילה יהודית במשבר — יציאת עיראק' (תשמ"ט). כצפוי, לא כל הקהילות היהודיות זכו למידה שווה של התעניינות. כך

למשל, לעומת עיראק, איראן, מצרים, ארצות המגרב ואפילו לוב, שמיקדו את תשומת-ליבם של רוב החוקרים, מעט מאוד נכתב על אודות הפעילות הציונית בסוריה-לבנון, בתורכיה ובארצות הבאלקאן<sup>4</sup> — שלא במסגרת הפעילות הדיפלומטית של ההסתדרות הציונית העולמית בקושטא קודם מלחמת-העולם הראשונה<sup>5</sup> או במסגרת המהלכים של הסוכנות היהודית לקשירת קשרים עם ראשי הציבוריות הערבית בסוריה ולרכישת אדמות בגבולה הצפוני של ארץ-ישראל<sup>6</sup>. ככלל, הרוב המכריע של חוקרים אלה הם ישראלים הנמנים עם סגל ההוראה והמחקר במוסדות להשכלה גבוהה בארץ. מלבדם יש להזכיר עיתונאים ואנשי ציבור אחדים, שהתפנו מעיסוקיהם הקבועים ותרמו תרומה בעלת ערך לתחום זה, גם אם לרוב אין אלה מחקרים מקצועיים מוקפדים או שבעיקרם הם מסוג הכתיבה המימוארית או התיעודית. נציין בהקשר זה את ספריהם של: שמואל שגב, 'מבצע יכינ' (תשמ"ד), על העלייה החשאית ממארוקו בשנות החמישים ותחילת שנות השישים; שלמה הלל, 'רוח קדים' (תשמ"ה), המשחזר בצורה מרתקת את האירועים שקדמו לעלייה של יהודי עיראק; את שני הכרכים עתירי התיעוד, שקיבץ מרדכי ביבי, 'המחתרת הציונית-חלוצית בעיראק' (תשמ"ח)<sup>7</sup>. אולם שלא כמו נושאים אחרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, אין הציונות זוכה — מסיבות מובנות — לעניין רב בקרב החוקרים בחו"ל, יהודים ולא-יהודים כאחד. בין המעטים שעסקו בנושא זה נציין את דוריס בנסימון-דונת (על הציונות במגרב) ואת אסתר בנבסה (על הציונות בתורכיה), שתייהן מצרפת, את גודרון קרמר מגרמניה (על הציונות במצרים)<sup>8</sup> וכן את התוניסאי האדי אל-תימומי מחבר הספר 'אל-נשאט אל-סהיוני בתונס בין 1897-1948' [ההתפשטות הציונית בתוניס בשנות 1897-1948] (1982), שלפי מיטב ידיעתי הוא

- 4 בין המחקרים המעטים על הציונות בסוריה — ראה: עבאס. על הציונות בתורכיה, המחקרים היחידים כמעט הם מחקריה של ד"ר אסתר בנבסה; בנוסף לעבודת הדוקטור שלה על הרב נחום אפנדי שטרס יצאה לאור — ראה: בנבסה, נחום; היא פירסמה מאמר חשוב על העיתונות היהודית באסאטאנבול ובסאלוניקי ערב מלחמת-העולם הראשונה ויחסה לציונות — ראה: בנבסה, עיתונות.
- 5 דוגמאות אחדות — ראה: אליאב; פרחי; אוקה; מאנדל.
- 6 ראה, למשל: אילן.
- 7 מרדכי ביבי פירסם קודם לכן ספר ובו עדויות וסיפורים על המחתרת בעיראק — ראה: ביבי, מארבע. יצוין, שסוג זה של ספרות — שהיה נפוץ מאוד בשנות החמישים והשישים — המבוסס על זכרונות אישיים או על עדויות פרי עטם של שליחים או פקידים בכירים לשעבר בסוכנות ובממשלה, הידלדל מאוד בזמן האחרון. להוציא את ספרו האחרון של איסר הראל שחלקים ממנו עוסקים בעלייה ממארוקו (ראה: הראל), יש להזכיר עוד את עדויותיהם של אפרים בן-חיים — ראה: בן חיים פרידמן; ושל כלב קסטל — ראה: קסטל. עדויות אלו מביאות מידע חשוב ביותר על ההעפלה וההכשרה של נוער יהודי מצפון-אפריקה בשנות הארבעים.
- 8 פרופ' בן-סימון-דונת היתה בין הראשונים שחקרו את הפעילות הציונית בצפון-אפריקה. את מימצאיה היא פירסמה כפרק בספרה על הקליטה של יהודי צפון-אפריקה בישראל — ראה: בן-סימון, עולים; וכן בצורה של אוסף מקורות (בצרפתית) — ראה: בן-סימון, ציונות. עוד על הציונות בצפון-אפריקה יש להזכיר את עבודת-הדוקטור של אלי בנארוש וכן את מחקריהם של גודרון קרמר ורוברט טיגנור — ראה: בנארוש; קרמר; טיגנור.

החוקר הערבי הראשון שפירסם מחקר מדעי על תולדות הציונות בארץ מוסלמית כלשהי.<sup>9</sup>

## ב. המחקר והישגיו

אין זה מופרז לומר שהישגו העיקרי של התחום הזה הוא בעצם הוכחת קיומה של הציונות בתורת אידיאולוגיה מודרנית באגן הים התיכון עוד בתקופת תיאודור הרצל וחדירתה לקהילות רבות בארצות האסלאם כבר כאשר נודע על כינוס הקונגרס הציוני הראשון. במצרים, במארוקו, בלבנון ובעיראק באה היוזמה להתארגנות ציונית לרוב ממשכילים מקומיים, שעקבו אחר המתרחש בעולם היהודי, או מפליטים יהודים מאירופה ומארץ-ישראל שהזדמנו למקום. באופן כללי באו היוזמים מקרב החוגים שעברו תהליכי מודרניזציה ואקולטורציה על רקע התמורות שעברו על ארצות הים התיכון במחצית השנייה של המאה ה-19. אכן סיווג הקהילות בהתאם למידת המודרניזציה שלהן מראה שהציונות חדרה רק לאותם יסודות שעברו מידה מסוימת של חילון, אם באמצעות מגעים עם העולם המערבי ואם על-ידי קבלת השכלה מודרנית במוסדות חינוך אירופיים. אי-לכך לא היתה ציונות מדינית בתימן (פרט לעדן) ואילו לאיראן היא חדרה רק לאחר הצהרת באלפור ולאחר התמורות שבאו עקב המהפכה התחוקתית (1906).<sup>10</sup> אולם חפיפה זו בין ציונות למודרניזציה לא תמיד היתה חד-משמעית, שכן נראה, כי מעבר לסף מסוים, הניתוק מדפוסי החיים המסורתיים היה בעוכרי הפעילות הציונית: ואכן — כפי שמראה המקרה המיוחד של יהדות אלג'יריה, שהתנסתה בשינויים המודרניים העמוקים ביותר ושהיתה אטומה כמעט לחלוטין בפני הפעילות הציונית — עולה בבירור, שכוח המשיכה של הציונות נחלש ככל שמדובר ביסודות 'המודרניים' יותר של החברה היהודית: בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה, בעלי הנתינות האירופית בצפון-אפריקה ובמצרים, העילית הפוליטית והספרותית שצמחה בעיראק תחת השלטון הכריטי ובראשית תקופת המלוכה; באופן כללי מאוד אלה המכונים 'מתבוללים' בפי שליחי המוסדות הציוניים.

מצד שני, היות הציונות תופעה מודרנית לא מנעה בעד רבנים לא-מעטים להצטרף לאגודות הציוניות הראשונות. נראה כי המייחד את הציונות בארצות האסלאם הוא שבאף מקום היא לא עוררה נגדה את ההתנגדות האידיאולוגית של האורתודוקסיה הרבנית. אמנם ניתן להצביע על עימותים חריפים שהתגלעו מדי פעם בין המימסד המסורתי ובין המנהיגות הציונית הצעירה, אך אלה היו עימותים פוליטיים באופיים, שנבעו לרוב מתוך פחד מתגובת השלטונות להתארגנות הציונית או על רקע סכסוכים פנים-קהילתיים, כמו העימות בין הרב הראשי בעיראק ששון כדורי ובין ציוני בגדאד בשנות העשרים.<sup>11</sup>

9 ראה: אל-תימומי.

10 ראה: נצר.

11 דוגמאות נוספות אנו מוצאים בלוב, שבה רצה דוד נחייסי, מייסד 'חוג ציון' בטריפולי, לכבוש את

המחקר הקיים מעלה קווי דמיון נוספים בין כל הקהילות שבהן צמחה התנועה הציונית. כך למשל אפשר להראות כי כמעט בכל הקהילות הללו היו שלושה שלבים עיקריים בהתפשטות הציונות.

(א) שלב הפריחה. שלב זה נמשך מהקונגרס הציוני הראשון עד ייסוד הבית הלאומי. בתקופה זו קמו האגודות הציוניות הראשונות, שמשפרן הגיע לשיאו בשל ההתרגשות העצומה שאחזה בכל הקיבוצים היהודיים עקב הצהרת באלפור או כתוצאה מהמפגש עם הגולים מארץ-ישראל, כמו בסוריה ובמצרים.<sup>12</sup> פריחה זאת נמשכה חרף בעיות חמורות בתחום הניהול של האגודות והפדראציות המקומיות, וכך בעיות לא-פחות קשות, שנבעו מתקשורת לקויה עם ההסתדרות הציונית העולמית, מחשדנות כלפי הציונות מצד נציגי כ"ח שהתנגדה נמרצות לאידיאולוגיה הציונית, ומצד השלטונות המקומיים או המימסד הקהילתי.<sup>13</sup> האגודות הציוניות שהוקמו איגדו בתוכן בדרך-כלל עשרות מעטות בלבד של חברים, אשר רק לעיתים רחוקות התאחדו בגופים רחבים כלל-ארציים. אמנם באותה תקופה גם תפוצות אחרות בעולם היהודי לא הצטיינו בדרך-כלל בקיומם של ארגונים ציוניים המוניים; אך ההבדל הוא בכך שבארצות האסלאם אף תנועה ציונית מקומית לא הצליחה לפני מלחמת-העולם השנייה להקים לעצמה פריפריה רחבה של אוהדים שיהיו מסוגלים לקלוט, להבין ולפעול בהתאם ל'מסרים' ששודרו אליהם מה'מרכז' הציוני. 'כיבוש הקהילה' לא היה אקטואלי בשום מקום, פרט — משום מה — לטריפולי שבלוב, שבה נעשה ניסיון מעין זה על-ידי ראש 'חוג ציון' ואנשיו, שהציגו את הציונות בתור תנועה לחידוש המסורת ולהחייאת החינוך היהודי — מטרת שנבצר מהמימסד הקהילתי הותיק לבצע בכוחות עצמו.<sup>14</sup>

(ב) שלב של סטאגנאציה — אשר לא היה מיוחד לארצות-המזרח בלבד — שנמשך עד מלחמת-העולם השנייה. הפעילות הציונית בתקופה זו התאפיינה בירידה דראסטית במספר שוקלי השקל, בפירוק אגודות ובדעיכה של הפעילות הפוליטית וההסתברתית.<sup>15</sup> מעל לכל, באותה תקופה הציונות לא הצטיירה כתנועה לוחמנית במיוחד ופחות מזה כחלופה רעיונית בעלת משקל לזרמים אידיאולוגיים אחרים, במידה שהיו כאלה בציבוריות היהודית, או כתחליף לזיקה המסורתית לציון, אשר למבבה האירוניה

מוסדות הקהילה על אפו וחמתו של המימסד המסורתי, וכן באיראן על רקע הופעותיו 'החתרניות' של שמואל יחזקאל חיים, שנודון למוות ב-1931 באשמת קשירת קשר נגד המשטר.

12 ראה: גוברין.

13 ראה למשל את הניתוח של צבי יהודה בקשר למצרים (יהודה, ראשיתה; יהודה, ארגונים; יהודה, גורמים). ראה לגבי עיראק את דעתו של חיים כהן (כהן, פעילות, עמ' 134-151). אשר ליחס של כ"ח ושל השלטון המקומי — ראה: אביטבול, הפעילות; מ' לסקר, תולדות; כהן, החינוך; כהן, ליוטה; יהודה, מארוקו.

14 ראה בענין זה: רומני.

15 אם להסתמך למשל על הנתונים המובאים על-ידי החוקר התוניסאי אל-תימומי, מספר שוקלי השקל בתוניסיה ירד מ-1501 בשנת 1931 ל-228 בשנת 1934. במקביל ירד מספר משתתפי הבחירות לקונגרסים הציוניים מ-3187 בשנת 1920 ל-504 בשנת 1933. ראה: אל-תימומי, עמ' 122.

נראתה יותר מגשימה בהשוואה לציונות המדינית אשר לא עורדה כלל את העלייה. שכן, התנועה הציונית באותה תקופה לא חייבה עלייה 'כללית' או המונית אלא העדיפה, מטעמים אידיאולוגיים ופוליטיים כאחד, את עלייתם של פעילי התנועות החלוציות מזה ושל יהדות המצוקה מזה. באותו זמן כמעט לא היו תנועות חלוציות בארצות האסלאם ואילו בהשוואה למצב ששרר במרכז אירופה ובמזרח אש לא כלל את יהדות-המזרח בגדר יהדות מצוקה.<sup>16</sup> מכל מקום, ראייה לדמותם האידיאולוגית של העולים מארצות האסלאם בתקופה שלפני מלחמת-העולם השנייה תשמש העובדה, שרבים יותר מתוכם הצטרפו למוסדות המזוהים עם היישוב הישן (ישיבות, ארגונים עדתיים) מאשר פעילים ציוניים מקומיים שהצטרפו למפעלי ההתיישבות החדשה. אי מתן מספר מספיק של סרטיפיקאטים לפעילים ציוניים שהביעו את רצונם לעלות ארצה גרם בעקבותיו לסכסוכים רבים בין האגודות הציוניות המקומיות ובין הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית. אמנם אין מקום להתעלם מההשפעה השלילית של חוסר הענות המוסדות הציוניים המרכזיים לדרישות ציוני המזרח, אולם זו טעות חמורה להסביר את כל בעיותיה של הציונות בארצות האסלאם אך ורק על רקע זה. שכן הציונות בארצות האסלאם באותו זמן עניינה מספר מצומצם של פעילים והיתה חסרה כל גוון פוליטי ברור. יוצאות מכלל זה היו קהילות סוריה ותוניסיה ששימשו כר די נרחב לפעילויות של 'החלוץ', התנועה הרביזיוניסטית ובמשך זמן-מה גם 'השומר הצעיר'.<sup>17</sup>

(ג) שלב ההתחדשות וההתרחבות, אשר הגיע לשיאו לקראת הקמת מדינת ישראל והתאפיין בשלושה רכיבים: האחד — זיקה חזקה יותר לישוב ולמוסדות התנועה בארץ. זיקה זו טופחה הן על-ידי החיילים העבריים שבשורות הצבא הבריטי אשר הגיעו למצרים, סוריה, עיראק ולוב<sup>18</sup> והן על-ידי שליחי התנועות החלוציות, אשר בניגוד לקודמיהם, לא עסקו אך ורק בגיוס כספים אלא בעיקר בחינוך רעיוני ובהכשרה לעלייה.<sup>19</sup> הרכיב השני — חיזוק הממד האידיאולוגי-חלוצי.<sup>20</sup> הרכיב השלישי — הדגשת מוטיב ההגשמה והעלייה, אשר הכשיר את הקרקע לפעולות ההעפלה הראשונות ולעלייה הגדולה שלאחר הקמת המדינה.<sup>21</sup>

לפנינו אם כן תנועה ציונית ששינתה את אופיה כלי הכר. אמנם השינוי שחל ביחס הישוב כלפי עליית יהודי-המזרח עקב השואה היה לו חלק חשוב ביותר בתמורה הזאת. עם זאת כמה מהמחקרים שלפנינו מלמדים, כי אין לבטל כלל את חלקם של הגורמים

16 המצב השתנה בשני עניינים אלה לאחר המלחמה, מה עוד שבעקבות ועידת בילטמור אימצו ראשי התנועה תפיסה רחבה יותר של העלייה.

17 ראה: עבאס; אילן; סעדון; בן-אשר.

18 ראה בעניין זה: גלבר.

19 ראה: אבידוב; חבס; גליצנשטיין-מאיר, יחס; ברד; ביבי, המתחרת.

20 ראה בעניין זה, נוסף להפניות שבהערה 19: יהודה, מבבל; אברהמי.

21 ראה למשל: יהודה, מבבל, עמ' 17-44; בן-חיים פרידמן. בין החיבורים החדשים על העלייה — ראה: הלל; גת, קהילה; וכן לסקר, היבטים. לגבי שנות החמישים והשישים — ראה: שגב.

הפנימיים, שחיזקו בקרב היהודים את התחושה שהנה הולך וקרוב הקץ לשיבתם בארצות האסלאם. שכן, החרפת המתיחות בין יהודים לערבים על רקע המאורעות בארץ-ישראל מצד אחד ותחילת תהליך הדה-קולוניזאציה מצד שני היוו שני גורמים בעלי השלכות מרחיקות לכת, שקיעקעו עד היסוד את הסדר החברתי והפוליטי שאיפשר קיום יהודי נסבל פחות או יותר. שני גורמים אלה יחד עם ההשפעה המצטברת של אירועים כמו הפרהוד בעיראק, הגזרות על יהודי צפון-אפריקה בתקופת מלחמת-העולם השנייה, או הפרעות ביהודי טריפולי שכלוב בשנת 1945<sup>22</sup> הכשירו את הקרקע לעלייה וליציאה מארצות ערב, שהיתה לתופעה המונית בלתי הפיכה לאחר הקמת מדינת ישראל ולאחר העצמאות המדינית של כל אחת מארצות ערב.

### ג. המשך המחקר בעתיד – מטלות ויעדים

נראה לי כי הגיע הזמן לדרון במספר בעיות מתודולוגיות המתעוררות מעצם היות המחקר על הציונות בארצות האסלאם מחקר רגיונאלי, כלומר שואב את הלגיטימציה שלו מעצם היותו 'לוקאלי' בתיחומו ועם זאת נחשב כחלק מתופעה שהקיפה את כלל העם היהודי. עד כה, בין היתר כתוצאה מסיבות חינוכיות-לאומיות שבגללן ניתנה תנופה חזקה לחקר הציונות בארצות האסלאם, רווחה בקרב מרבית החוקרים נטייה להיצמד אל דפוסי ההתפתחות של הציונות באירופה ולחפש לאלה חיזוקים או מקבילות בקהילות המזרחיות שהיו מושא מחקרם.<sup>23</sup> אולם כדי למנוע מן המחקר בתחום זה פגמים של שטחיות ואפולוגטיות, שומה על החוקרים לא להתעלם מההבטים הייחודיים של הציונות בקרב יהודי-המזרח ולהעניק משקל רב יותר מכפי שניתן עד כה לגורמים פנימיים ולשאלות הנוגעות ישירות למציאות המקומית.<sup>24</sup> להלן מספר דוגמאות לכך:

(א) כיוון שראשית הציונות בארצות-המזרח כראשיתה – פחות או יותר – של התנועה הלאומית המקומית (המוסלמית), רצוי מאוד לבחון אם היתה פעילות-גומלין או חפיפה כלשהי בין שתי התנועות הלאומיות.<sup>25</sup>

(ב) יש לבדוק לאיזה דפוס של לאומיות שייכת הציונות של יהודי ארצות האסלאם – לדפוס הלאומיות שאינו קשור בהכרח עם הדת, הדומה לזה שרווח במערב-אירופה,<sup>26</sup> או לדפוס שרווח יותר בארצות האסלאם שבו היתה ללאומיות זיקה חזקה ביותר לדת. בקרב קהילות ישראל במזרח לא קמה 'אורתודוקסיה' דתית אנטי-ציונית, האין

22 ראה בעניין זה: גליצנשטיין-מאיר, הפרעות; תגר; קזו; אביטבול, יהודי; סימון; דה פליצה.

23 חוקר הספרות העממית של יהודי צפון-אפריקה, פרופ' יוסף שטרית, מנסה להוכיח, למשל במחקריו האחרונים, קשר ישיר בין קיומה של 'תנועה' של השכלה עברית ובין תחילת הפעילות הציונית במרוקו – ראה: שטרית.

24 ראה, למשל, את הדיון שהקדיש צבי יהודה לשאלת העלייה בקרב יהודי מארוקו: יהודה, מארוקו.

25 כניסיון ראשון בכיוון זה – ראה: צור.

26 ראה בעניין זה: אוברייך.

בעובדה זו כדי להעיד שהציונות בקהילות אלה אכן נתפסה בכל מקום כלאומיות דתית?

(ג) עוד בהקשר של הדת, מן הראוי לבדוק כיצד הצטיירה התנועה הלאומית היהודית בכתביהם של רבני המזרח בתקופה הנדונה; מה היה למשל יחסם אל הקונגרסים הציוניים, התחדשות הישוב, החייאת השפה העברית, העלייה<sup>27</sup> — ומאוחר יותר — הקמת מדינת ישראל? האמנם כאתחלתא דגאולה וכהגשמת החזון הנבואי או כאירוע בעל חשיבות היסטורית כבירה אך פחות 'משיחי' מכפי שנוטים רבים לחשוב?

(ד) המחקר בתחום זה עד כה יוצא מההנחה, שאין עוררין עליה, בדבר רציפות העוונות של הסכיבה המוסלמית כלפי היהודים. אין צורך לערער על ההנחה הזאת כדי לשער, שהושקע מאמץ מועט כדי לבדוק האם ועד כמה היה יחס זה משמעותי בכל זמן ובכל מקום (למשל לא הרי עיראק של רשיד עלי ונורי אל-סעיד כהרי אלג'יריה הצרפתית או מארוקו ותוניסיה שלפני אמצע שנות החמישים). חשוב עוד יותר מזה לבחון עד כמה יחסם של המוסלמים עיצב דפוסים מיוחדים של פעילות ציונית בארצות האסלאם השונות.

(ה) רוב רובם של יהודי-המזרח חיו במשך התקופה הנדונה במשטרים קולוניאליים, אשר הממשלות בארצות-האם שלהם לא הצטיינו בדרך-כלל בחיבה יתרה כלפי הציונות. אולם לא תמיד ברור עד כמה מדיניותן הכללית של בריטניה, צרפת ואיטליה כלפי הציונות השפיעה על יחסן כלפי הפעילות הציונית במושבותיהן. צרפת, לדוגמה, מן המפורסמות הוא שיחסה כלפי הציונות היה מסויג ביותר, בין היתר בשל הטענה שתנועה זו נישלה את צרפת מזכויותיה על חלק מ'סוריה הגדולה'. אך יש לבחון עד כמה יחסה זה של צרפת הכתיב את מדיניותה במושבותיה בצפון-אפריקה כלפי הפעילות הציונית. כל עוד לא הוכח אחרת, נראה שרק במארוקו היתה חפיפה ברורה בין עמדתה העקרונית של צרפת בנדון ובין מדיניותה המעשית כלפי הציונות. לעומת זאת היא גילתה בתוניסיה יתר גמישות כלפי הפעילות הציונית. שוני זה ודאי מחייב הסברים נוספים שרק עיון מדוקדק בעיתונות הצרפתית המקומית ובתיעוד הארכיוני הצרפתי מתקופת הפרוטקטוראט עשוי לספק.

(ו) הפעילות הציונית מוצגת בהרבה מחקרים במנותק מכל פעילות פוליטית אחרת שהיהודים היו מעורבים בה, במישור הקהילתי או הארצי. לא זו בלבד שראייה זאת אינה נכונה ביסודה, היא גם מונעת את בדיקת משקלה היחסי של הציונות בחיי הקהילה בהשוואה לזרמים אידיאולוגיים ותרבותיים אחרים שהשפיעו על היהודים. כך, למשל, המפלגה הקומוניסטית משכה פעילים יהודים לא-מעטים בהרכב ארצות ערביות; השאלה היא, האמנם היתה הציונות, כפי שמשמע ממחקרים לא-מעטים, הזרם הפוליטי המרכזי בחיי היהודים? עד כמה פעילי התנועה הציונית — על כל זרמיה — היו בעלי מאפיינים חברתיים ותרבותיים שונים מאלה של פעילי התנועות

27 ראה בעניין זה: כשן. זהו מחקר חלוצי בתחומו.



האחרות? מה היה רקעם ההשכלתי והסוציו-כלכלי, בהשוואה לפעילי הזרמים האידיאולוגיים האחרים? מה היתה עמדתם בנושאים כלליים שהעסיקו את יהודי המקום? עד כמה נבדל יחסם לתרבות האירופית, לשלטון הקולוניאלי, לתנועות הלאומיות המקומיות – מזה של צעירים יהודיים אחרים בני גילם?

(ז) לסיום, עם ההיפתחות ההדרגתית של התיעוד הארכיוני הדין בעלייה הגדולה שלאחר הקמת המדינה, יש לקוות שהמחקרים שייכתבו בעתיד בתחום זה יקדישו שימת לב לעולים עצמם לא פחות מאשר לשליחים ולכל ה'מעלים' למיניהם. הדו"חות המפורטים של השליחים אמנם אין להם תחליף בכל מה שקשור לצדדים הארגוניים והפוליטיים של העלייה, אך הם לא תמיד משקפים נכונה את המצב ששרר בקהילות, כיוון שלא בכל מקום הצטיינו מחבריהם בידע מעמיק של הסביבה שלתוכה נקלעו. שכן הם חונכו מראשית דרכם האידיאולוגית על העיקרון של שלילת הגולה, על-כן תורגלו עיניהם לראות רק את הכיעור, הניוון, הדיכוי והמצוקה שבמציאות היהודית בגולה. יש צורך דחוף אפוא באיסוף חומר תיעודי נוסף בכתב ובעל-פה ובעיצוב כלים אנליטיים חדשים להבנת התהליכים שקדמו לעלייה וכן את המניעים שהביאו את יהודי ארצות האסלאם לחולל את אחד הפרקים המרתקים ביותר בתולדות העם היהודי. הרבה שאלות מעוררת עדיין העלייה הגדולה הזאת: האם היתה יציאה מרצון או מאונס?<sup>28</sup> האמנם מוצדק לכנותה עלייה משיחית, או שמא המושג המעורפל הזה לא בא אלא לתאר את אופיה ה'בלתי-ראציונאלי' והבלתי-מוכן מאליו? מה היה מקומם של מניעים כלכליים וגורמים גשמיים אחרים במכלול המניעים שגרמו ליהודים לצאת בהמוניהם את ארצות מוצאם? מה היה חלקם של הזרמים ההתיישבותיים השונים וגם של התנועות הדתיות בעלייתם ובקליטתם של עולי ארצות האסלאם? מה היה תהליך קבלת ההחלטות בסוכנות היהודית ובמשלת ישראל שהביא לסלקציה ואיזה תפקיד היא מילאה בעיצוב דימויה של העליה מצפון-אפריקה הן בעיני האוכלוסיה הישראלית והן בעיני היהדות הצפון-אפריקאית עצמה?

אלה הן אחדות מהשאלות אשר המחקר על הציונות והעלייה בארצות האסלאם ראוי שיתמקד בהן בזמן הקרוב. לאור השגיהם עד עתה, אין ספק שיש בידי החוקרים העוסקים בנושא חשוב זה האמצעים והכישורים הדרושים להעשיר את ידיעותינו בפרקים עלומים נוספים בגלגולים שעבר הרעיון הלאומי היהודי בעת מפגשו עם יהודי ספרד והמזרח.

28 ראה בעניין היציאה מעיראק: גת, הפצות; על עיקר הדברים הוא חוזר בספרו – ראה: גת, קהילה, עמ' 149-165.

הפניות ביבליוגראפיות

אבידוב  
אביטבול, הפעילות הציונית בצפון אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה, פעמים, 2 (קיץ תשל"ט), עמ' 65-91.

אביטבול יהודי  
אברהמי, 'ראשיתה של התנועה החלוצית בצפון-אפריקה (1943-1948)', שורשים במזרח, א (תשמ"ו), עמ' 191-240.

אובריין  
C.C. O'Brien, 'Some Reflections on Religion and Nationalism', *Studies in Zionism*, VI, 2 (1985), pp. 162-169.

אוקה  
M. Kemal Oke, 'Young Turks, Freemasons, Jews and the Question of Zionism in the Ottoman Empire (1908-1913)', *Studies in Zionism*, VII, 2 (1986), pp. 199-218.

אילן  
צ' אילן, 'החלוצים בסוריה וההתיישבות בחורן, 1936-1928', פעמים, 14 (תשמ"ג), עמ' 45-56.

אליאב  
מ' אליאב, דוד ולפסון וזמנו, ירושלים תשל"ז.

אל-תימומי  
ה' אל-תימומי, אל-ינשאט אל-סהיוני בתונס בין 1897-1948, תוניס 1982.

אלמאליח  
ארץ-ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, כרך א, ירושלים תרפ"ח. כרך ב, ירושלים תרפ"ט.

ביבי, מארבע  
מ' ביבי, מארבע כנפות הנהריים, תל-אביב תשמ"ג.

ביבי, המחותרת  
— — —, המחותרת הציונית-חלוצית בעיראק, ירושלים תשמ"ח.

בן-אשר  
ר' בן-אשר, תולדות תנועת השומר הצעיר בתוניסיה, גבעת חביבה 1980.

בנבסה, נחום  
E. Benbassa, 'Haim Nahum Efendi, dernier grand Rabbin de l'Empire Ottoman, son rôle politique et diplomatique', Thèse de Doctorat d'Etat, Paris 1987.

בנבסה, עיתונות  
א' בנבסה, 'עיתונים בקושטא ובסלוניקי בשירות הציונות, 1908-1914', קשר, 4 (נובמבר 1988), עמ' 11-21.

בן-חיים פרידמן  
א' בן-חיים (פרידמן), 'ההעפלה מצפון-אפריקה: שלוש אוניות, 1947', שורשים במזרח, א (תשמ"ו), עמ' 241-320.

בן-סימון, עולים  
D. Bensimon-Donat, *Immigrants d'Afrique du Nord en Israel*, Paris 1970.

בן-סימון, ציונות  
— — —, 'Les débuts du mouvement sioniste au Maroc — quelques documents des Archives Sionistes de Jérusalem', *Michael*, V (1978), pp. 17-80.

בנארוש  
E. Benarrosh, 'La France et le sionisme au Maroc', Thèse de Troisième Cycle, Aix-en-Provence 1984.

ברד  
ש' ברד, 'שליחות ושליחים לארצות האסלאם', שורשים במזרח, א (תשמ"ו), עמ' 145-183.

בשן  
א' בשן, 'הקשרים המסורתיים בין יהדות המזרח ליישוב היהודי בארץ-ישראל', פעמים, 1 (אביב תשל"ט), עמ' 15-22.

גוברין  
נ' גוברין, 'פגישתם של גולי ארץ-ישראל עם מצרים והקהילה היהודית בה במלחמת-העולם הראשונה', פעמים, 25 (תשמ"ו), עמ' 73-101.

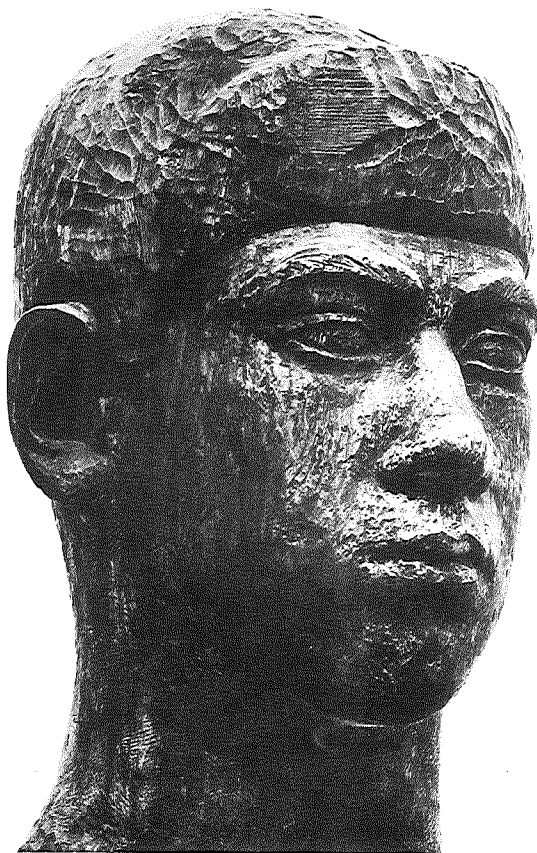
גולדברג  
H. Goldberg, 'Rites and Riots: The Tripolitanian Pogrom of 1945', *Plural Societies*, VIII (1977), pp. 35-56.

גלבר  
י' גלבר, נושאי הדגל — שליחותם של המתנדבים לעם היהודי, ג, ירושלים תשמ"ג.

גליצנשטיין-מאיר,  
א' גליצנשטיין-מאיר, 'יחסם של מוסדות ההנהגה הציונית בארץ-ישראל ליהודי עיראק — 1941-1945', עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשמ"ג.

- גליצנשטיין-מאיר, הפרעות  
 גת, הפצצות  
 גת, קהילה  
 דה פליצה  
 דרויאן  
 הלל  
 הראל  
 חבס  
 טיגנור  
 יהודה, ראשיתה  
 יהודה, הארגונים  
 יהודה, גורמים  
 יהודה, מבבל  
 יהודה, מארוקו  
 יהודה, מארוקו  
 כהן, החינוך  
 כהן, הפעילות  
 כהן, ליוטה  
 ליכטהיים  
 לנדאו  
 לסקר, היבטים  
 לסקר, תולדות  
 מאנדל  
 ניני  
 נצר  
 סימון  
 סעדון  
 עבאס  
 פרחי
- —, 'הפרעות ביהודי בגדאד — חג שבועות תש"א (2-1 ביוני 1941)', פעמים, 8 (תשמ"א), עמ' 21-37.  
 מ' גת, 'הפצצות בבגדד ויציאת היהודים מעיראק, 1950-1951', כיוונים, 31 (מאי 1986), עמ' 71-87.  
 — —, קהילה יהודית במשבר — יציאת עיראק, ירושלים תשמ"ט.  
 ר' דה פליצה, יהודים בארץ ערבית — יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות (1835-1970), תל-אביב תשמ"ב.  
 נ' דרויאן, באין מרבד קסמים, ירושלים תשמ"ב.  
 ש' הלל, רוח קדים, תל-אביב תשמ"ו.  
 א' הראל, בטחון ודמוקרטיה, תל-אביב תשמ"ט.  
 ב' חבס, פורצי השערים ממזרח ומים, תל-אביב תש"ך.  
 ר"ל טיגנור, 'יהודי מצרים — המתחים בקהילה והציונות', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 89-106.  
 צ' יהודה, 'ראשיתה של הפעילות הציונית במצרים — אגודת ברכוכבא (1897-1904)', ספונות, טז (תש"ם), עמ' 253-311.  
 — —, 'הארגונים הציוניים במצרים (1904-1917)', שבט ועם, ח (תשל"ט), עמ' 147-196.  
 — —, 'גורמים שהשפיעו על הפעילות הציונית במצרים בשנים 1897-1917', מקדם ומים, א (תשמ"א), עמ' 249-264.  
 — — (עורך), מבבל לירושלים, תל-אביב תשמ"א.  
 Z. Yehuda, 'The Place of Aliyah in Moroccan Conception of Zionism', *Studies in Zionism*, VI, 2 (1985), pp. 199-209.  
 — —, 'יהודי מארוקו וההתארגנות הציונית בשנים 1900-1948', ציון, נא, ג (תשמ"ו), עמ' 333-353.  
 א' כהן, 'החינוך הציוני באיראן בתמורות הימים', כיוונים, 19 (1983), עמ' 43-79.  
 ח"י כהן, הפעילות הציונית בעיראק, ירושלים תשכ"ט.  
 ד' כהן, 'ליוטה והציונות במרוקו (1912-1925)', כיוונים, 18 (1982), עמ' 105-154.  
 ר' ליכטהיים, שאר ישוב — זכרונות ציוני מגרמניה, תל-אביב תשי"ד.  
 י"מ לנדאו, היהודים במצרים במאה ה"ט, ירושלים תשכ"ו.  
 מ' לסקר, 'היבטים פוליטיים וארגוניים של העליה ממרוקו בשנים 1949-1956', הציונות, יב (1987), עמ' 333-367.  
 — —, 'תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במארוקו, בתוניסיה ובאלג'יריה 1897-1947', סקירה חודשית, 29, 8 (אוגוסט 1982), עמ' 9-32.  
 N.J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War*, I, Berkeley 1976.  
 י' ניני, תימן וציון, תל-אביב תשמ"ב.  
 א' נצר, 'הפעילות הציונית באיראן — מהצהרת באלפור עד חוזה סאן רמו', פעמים, 1 (אביב תשל"ט), עמ' 23-32.  
 ר' סימון, 'יהודי לוב על סף שואה', פעמים, 28 (תשמ"ו), עמ' 44-77.  
 ח' סעדון, 'התנועה הרבייוניסטית ובית"ר בתוניסיה, 1926-1939', עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.  
 א' עבאס, 'לתולדות תנועת "החלוץ" בסוריה ובלבנון', שבט ועם, ג (כסלו תש"ט), עמ' 113-124.  
 D. Farhi, 'Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlement in Palestine after the Revolution of the Young Turks (1908-1909)', *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 190-210.

י' צור, 'השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון-אפריקה בין שתי מלחמות העולם', יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 123-136.	צור
נ' קוז, 'דו"ח ועדת החקירה מטעם ממשלת עיראק על מאורעות 1-2 ביוני 1941', פעמים, 8 (תשמ"א), עמ' 46-59.	קוז
כ' קסטל, 'שליחות באפריקה הצפונית', שורשים במזרח, א (תשמ"ו), עמ' 346-321.	קסטל
ג' קרמר, 'הציונות במצרים — 1948-1917', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 126-107.	קרמר
M. Roumani, 'Zionism and Social Change in Libya at the Turn of the Century', <i>Studies in Zionism</i> , VIII, 1 (1987), pp. 1-24.	רומני
ש' שגב, מבצע יכין, תל-אביב תשמ"ד.	שגב
י' שטרית, 'מודעות חדשה לאנומליות וללשון — ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט', מקדם ומים, ב (אלול תשמ"ו), עמ' 168-129.	שטרית
י' תגר, 'הפרהוד בכתבים בערבית מאת מדינאים ומחברים עיראקיים', פעמים, 8 (תשמ"ו), עמ' 45-38.	תגר



יעקב לוצ'יאנסקי  
נער עולה ממארוקו  
(פסל עץ, 1955-1956, גבעת-ברנר)

